НОВАЯ ЭРА НАУКИ И ЗНАНИЙ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
global-science-review.com
editor@global-science-review.com

QO‘CHQOR NORQOBIL HIKOYALARIDAGI MILLIY URF-ODAT VA QADRIYATLARNI IFODALOVCHI BARQAROR BIRIKMALAR TAHLILI

Toshkent Kimyo xalqaro Universiteti, Tarjima nazariyasi va amaliyoti kafedrasi o'qituvchisi Normuminov Laziz Yuldosh o'g'li.

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qo‘chqor Norqobil hikoyalarida milliy urf-odatlar, qadriyatlar, xalqona dunyoqarash va insoniy munosabatlarni ifodalashda barqaror birikmalarning o‘rni tahlil qilinadi. Frazeologik birliklarning badiiy matndagi semantik, lingvokulturologik va uslubiy xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, yozuvchi ijodida xalq tiliga xos obrazlilik, milliy tafakkur va ruhiy kechinmalarni ifodalash imkoniyatlari ilmiy-nazariy jihatdan izohlanadi.

Kalit so‘zlar: Qo‘chqor Norqobil, hikoya, barqaror birikma, frazeologizm, milliy qadriyat, urf-odat, lingvokulturologiya, badiiy matn, xalqona tafakkur, obrazlilik.

Kirish. Til va madaniyat o‘zaro uzviy bog‘liq hodisalar bo‘lib, xalqning tarixiy tajribasi, turmush tarzi, urf-odatlari hamda ma’naviy qarashlari tilda o‘z ifodasini topadi. Ayniqsa, barqaror birikmalar xalqning ko‘p asrlik tajribasi asosida shakllangan, muayyan ma’no va obrazni ifodalovchi til birliklari sifatida alohida ahamiyatga ega. Ular oddiy axborot yetkazish vositasi bo‘lish bilan cheklanmay, xalqning dunyoni idrok etish tarzi, axloqiy qarashlari va milliy o‘zligini ham namoyon qiladi.

O‘zbek adabiyotida xalq tilining boy imkoniyatlaridan foydalanish, inson ruhiyatini milliy tafakkur bilan uyg‘un holda tasvirlash muhim badiiy tamoyillardan biridir. Qo‘chqor Norqobil hikoyalarini ham til, obrazlilik va insoniy kechinmalar munosabati nuqtayi nazaridan o‘rganish mumkin. Yozuvchi nasrida inson taqdiri, hayotiy munosabatlar, ma’naviy mas’uliyat va ruhiy kechinmalarni tahlil qilish

barqaror birikmalarning badiiy vazifalarini aniqlash uchun muhim nazariy asos bo‘la oladi.

Maqolaning maqsadi Qo‘chqor Norqobil hikoyalarida milliy urf-odatlar va qadriyatlarni ifodalashga xizmat qiladigan barqaror birikmalarning lingvistik hamda uslubiy xususiyatlarini ochib berishdan iborat. Bunda frazeologik birliklarning ma’no qatlamlari, milliy-madaniy mazmuni, obraz yaratishdagi imkoniyatlari va qahramonlar xarakterini ochishdagi vazifalari nazariy tahlil qilinadi.

Asosiy qism. Barqaror birikmalar tilshunoslikda tarkibi va qo‘llanishi nisbatan turg‘un bo‘lgan, yaxlit ma’no anglatadigan til birliklari sifatida izohlanadi. Ularning muhim xususiyati shundaki, birikma tarkibidagi so‘zlar alohida ma’nolaridan tashqari, umumiy ko‘chma yoki obrazli mazmunni yuzaga chiqaradi. Shu jihatdan barqaror birikmalarni erkin so‘z birikmalaridan farqlash lozim. Erkin birikmalarda so‘zlar odatda o‘zining mustaqil lug‘aviy ma’nosini saqlaydi, frazeologik birliklarda esa umumiy mazno ko‘pincha tarkibiy qismlarning oddiy yig‘indisidan kelib chiqmaydi.

Frazeologizmlar badiiy adabiyotda obrazlilikni kuchaytirish, qahramonlarning ichki holatini ko‘rsatish, voqealarga munosabat bildirish va matnning milliy ruhini ta’minlashga xizmat qiladi. Masalan, o‘zbek tilidagi “ko‘ngil qo‘ymoq”, “ko‘ngli og‘rimoq”, “bosh egmoq”, “yuz o‘girmoq”, “ko‘z qorachig‘idek asramoq” kabi birikmalar insonning hissiy holati, munosabati yoki axloqiy pozitsiyasini obrazli ifodalaydi. Ushbu misollar o‘zbek tilidagi umumiy frazeologik fondga mansub bo‘lib, ularni Qo‘chqor Norqobilning muayyan hikoyasidan olingan iqtibos sifatida emas, balki tahlilning nazariy namunalari sifatida tushunish zarur.

Milliy qadriyatlarni ifodalashda barqaror birikmalarning o‘rni, avvalo, ularning xalq hayoti va ijtimoiy munosabatlar bilan bog‘liqligida ko‘rinadi. O‘zbek madaniyatida kattalarga hurmat, ota-onaga ehtirom, oila sha’nini asrash, mehmondo‘stlik, qo‘ni-qo‘shnichilik, mehr-oqibat va vafodorlik muhim ma’naviy mezonlar hisoblanadi. Bunday qadriyatlar til birliklari orqali avloddan avlodga yetib

boradi. Barqaror birikmalar esa mazkur tushunchalarni ixcham, ta’sirchan va obrazli shaklda ifodalash imkonini beradi.

Masalan, “bosh egmoq” birikmasi kontekstga qarab hurmat, itoat, tavozelik yoki mag‘lubiyat ma’nolarini anglatishi mumkin. Uning qaysi ma’noda qo‘llanganini aniqlash uchun matndagi vaziyat, so‘zlovchining munosabati va qahramonlar o‘rtasidagi aloqa hisobga olinadi. Xuddi shuningdek, “ko‘z qorachig‘idek asramoq” birikmasi biror inson yoki narsani nihoyatda qadrlash, uni himoya qilish ma’nosini ifodalaydi. Bunday birliklar oila, farzand, ona yurt va insoniy burch haqidagi tasavvurlar bilan bog‘lanishi mumkin.

Qo‘chqor Norqobil hikoyalarini lingvokulturologik jihatdan o‘rganishda barqaror birikmalarning aynan qaysi vaziyatda ishlatilganiga e’tibor qaratish zarur. Chunki birikmaning lug‘aviy ma’nosi uning badiiy matndagi ma’nosi bilan har doim ham to‘liq mos kelavermaydi. Muallif birikmani qahramonning nutqiga kiritish orqali uning tarbiyasi, ijtimoiy muhiti, hayotiy tajribasi yoki ruhiy holatini ko‘rsatishi mumkin. Natijada frazeologizm matnda faqat til bezagi bo‘lib qolmay, xarakter yaratish vositasiga aylanadi.

Yozuvchi hikoyalaridagi milliy ruhni o‘rganishda xalqona nutq shakllarining badiiy vazifasi ham muhimdir. Og‘zaki nutqda keng qo‘llanadigan birikmalar qahramonlarning tabiiy so‘zlashuvini ta’minlaydi, voqealarni o‘quvchiga yaqinlashtiradi va tasvirning hayotiyligini oshiradi. Bunday birliklar dialoglarda ishlatilganda qahramonlarning o‘zaro munosabati, ijtimoiy mavqei va hissiy holati haqida qo‘shimcha ma’lumot berishi mumkin. Muallif nutqida qo‘llanganda esa ular tasvirning emotsional ta’sirini kuchaytiradi yoki voqeaga muayyan baho beradi.

Barqaror birikmalarning milliy-madaniy mazmuni ko‘pincha xalqning tarixiy tajribasi bilan bog‘liq bo‘ladi. O‘zbek tilidagi “nonini tuzini yemoq”, “oq fotiha olmoq”, “duosini olmoq” singari birikmalar turmush tarzi, mehmondo‘stlik, kattalar roziligi va ma’naviy mas’uliyat kabi tushunchalarni ifodalashi mumkin. Bu birliklarning mazmuni faqat lug‘aviy izoh bilan chegaralanmaydi, balki ular bilan

bog‘liq madaniy tasavvurlarni ham qamrab oladi. Badiiy matnda bunday iboralar ishlatilsa, o‘quvchi ularni xalqning umumiy madaniy tajribasi bilan bog‘lab qabul qiladi.

Biroq milliy qadriyatlarni ifodalovchi har qanday so‘z birikmasini avtomatik ravishda frazeologizm deb baholash to‘g‘ri emas. Masalan, “milliy urf-odat”, “oilaviy an’ana” va “katta hurmati” kabi birliklar kontekstga qarab erkin so‘z birikmasi bo‘lishi mumkin. Ularning barqarorligi, yaxlit ma’nosi va til tizimida tayyor holda qo‘llanishi alohida tekshirilishi kerak. Shuning uchun Qo‘chqor Norqobil hikoyalaridagi birliklarni tasniflashda frazeologik mezonlarga tayanish, lug‘aviy va kontekstual ma’nolarni farqlash muhim ilmiy talab hisoblanadi.

Barqaror birikmalar qahramonlarning axloqiy pozitsiyasini ifodalashda ham samarali vositadir. Insonning va’daga sodiqligi, vijdoni, or-nomusi, mehribonligi yoki xudbinligi ko‘pincha uning nutqi va muayyan vaziyatga munosabati orqali ochiladi. Qahramonning biror kishiga “yuz o‘girishi” munosabatlarning uzilishi yoki yordamdan bosh tortishni ifodalashi mumkin. “Ko‘ngli og‘rishi” esa ruhiy ranjish, ishonchning buzilishi yoki yaqin insonning xatti-harakatidan iztirob chekishni anglatadi. Bu kabi birikmalar qahramonning ichki dunyosini batafsil tavsiflamasdan ham muayyan hissiy holatni o‘quvchiga yetkazadi.

Frazeologik birliklarning yana bir muhim xususiyati ularning baholovchi ma’noga egaligidir. Ayrim birikmalar ijobiy munosabatni, boshqalari esa salbiy bahoni bildiradi. Badiiy matnda bu xususiyat muallifning qahramonga yoki voqeaga munosabatini anglashga yordam beradi. Shu bilan birga, baholash har doim ham bevosita muallif nuqtayi nazarini ifodalamaydi. Birikma qahramon nutqida kelgan bo‘lsa, u qahramonning shaxsiy qarashi, dunyoqarashi yoki hissiy holatini ko‘rsatishi mumkin. Demak, lingvistik tahlilda nutq egasini aniqlash ham muhimdir.

Qo‘chqor Norqobil ijodini o‘rganishda barqaror birikmalarning semantik guruhlarini ajratish maqsadga muvofiq. Ularni insoniy munosabatlar, oila va qarindoshlik, hurmat va ehtirom, ruhiy kechinmalar, axloqiy baholash, mehnat va

hayotiy tajriba kabi mavzuviy guruhlar asosida tasniflash mumkin. Bunday tasnif hikoyalarda qaysi ma’no qatlamlari faol ekanini aniqlashga yordam beradi. Biroq aniq natijalar chiqarish uchun muallifning hikoya matnlari to‘liq o‘rganilib, birliklarning qo‘llanish holatlari qayd etilishi zarur.

Frazeologizmlarning uslubiy vazifasi ularning kontekstda qanday ishlatilishi bilan belgilanadi. Ayrim hollarda muallif xalq orasida keng tarqalgan birikmani odatiy ma’noda qo‘llaydi. Boshqa vaziyatlarda esa iboraning ma’nosini kuchaytirish, unga qo‘shimcha ohang berish yoki uni kutilmagan kontekstga joylashtirish orqali yangi badiiy ta’sir hosil qilishi mumkin. Bunday uslubiy o‘zgarishlar matnning obrazlilik darajasini oshiradi. Shu sababli frazeologik birlikni faqat lug‘atdagi izohi asosida emas, balki uning gapdagi vazifasi, qo‘shni birliklar bilan munosabati va umumiy voqealar rivoji bilan birgalikda tahlil qilish lozim.

Maqolada qo‘llanilgan lingvokulturologik yondashuv til birligi ortida turgan madaniy ma’nolarni aniqlashga qaratiladi. Ushbu yondashuv yordamida barqaror birikmalarning xalqning axloqiy me’yorlari, urf-odatlari va dunyoqarashi bilan aloqasi o‘rganiladi. Semantik tahlil esa birikmaning lug‘aviy ma’nosi va matnda yuzaga keladigan qo‘shimcha ma’nolarini farqlash imkonini beradi. Uslubiy tahlil orqali muallifning til vositalaridan foydalanish mahorati, obraz yaratish va hissiy ta’sirni kuchaytirish usullari aniqlanadi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati ham mavjud. Qo‘chqor Norqobil hikoyalaridagi barqaror birikmalarni tizimli o‘rganish o‘zbek frazeologiyasini badiiy matn asosida tahlil qilish, lingvokulturologik tadqiqotlar olib borish va adabiyot darslarida til hamda madaniyat munosabatini tushuntirish uchun material yaratadi. Bundan tashqari, bunday tahlil o‘quvchilarning frazeologik birliklarni kontekstda tushunish, obrazli ifodalarni farqlash va badiiy asarning milliy ruhini anglash ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Xulosa. Qo‘chqor Norqobil hikoyalarini barqaror birikmalar nuqtayi nazaridan o‘rganish badiiy matnning lingvistik va madaniy qatlamlarini ochishga

xizmat qiladi. Frazeologizmlar insoniy munosabatlar, ruhiy kechinmalar va axloqiy qarashlarni obrazli ifodalash imkonini berib, matnning milliy ruhini kuchaytiradi. Ularning badiiy vazifasi lug‘aviy ma’no, kontekst, nutq egasi va qahramonlar o‘rtasidagi munosabat bilan belgilanadi. Milliy urf-odat va qadriyatlarni ifodalovchi birliklarni aniqlashda frazeologik mezonlarga rioya qilish, erkin so‘z birikmalarini barqaror birliklardan farqlash zarur. Muallif hikoyalarining to‘liq matnlari asosida olib boriladigan izchil tahlil yozuvchi uslubining o‘ziga xos jihatlarini, xalqona tafakkurning til orqali ifodalanishini va barqaror birikmalarning badiiy imkoniyatlarini yanada aniqroq belgilashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1 Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi.

2 Yo‘ldoshev B. O‘zbek frazeologiyasi va frazeografiyasining shakllanishi hamda taraqqiyoti. – Samarqand.

3 Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab. – Toshkent.

4 Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi.

5 Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Академик А.А. Шахматов. – Москва.

6 Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996.

7 Qo‘chqor Norqobil. Hikoyalar to‘plamlari. – Muallif hikoyalarining foydalanilgan nashri asosida bibliografik ma’lumotlar aniqlashtiriladi.